

Борис Попов — теріолог, фауніст, колектор, дослідник кажанів України

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Borys Popov, a mammalogist, faunist, collector, researcher of bats of Ukraine. — Essay on one of the brightest academic mammalogists of pre-war Ukraine — Borys Mykhailovych Popov (1913–1942). The researcher went through a difficult time of professional search and only at the end of 1936 he became a scientist of the Zoological Museum of the Ukrainian Academy of Sciences. In a very short period (actually only 5.5 years) the researcher conducted a significant amount of field research, accumulated unique collection materials and a number of important field observations, which became the basis for the preparation of a number of works widely cited to date. His work (MS) ‘Bats of Ukraine...’, written by the author before the war and published by his colleagues in 1956, became especially important.

Біографічні деталі

Попов Борис Михайлович народився 21 грудня 1913 р. в м. Сумах. Батько, викладач сільськогосподарської школи, у 1914 р. переїхав із сім’єю працювати в м. Борисоглебск (Тамбовська губ.), а 1919 р. помер від сухоти (Борису було 6 років), після чого сім’я (мати, сестра і Борис) переїхали до Києва, і Бориса з сестрою взяв на своє утримання брат матері Григорій Іванович Попов (за автобіографією). У 1924–1929 р. вчився в 7-річці.

Після 7-річки два роки (1929–1930) вчився в Технікумі Інтенсивних Культур. На другий рік студіювання в технікумі через скруту кинув навчання і пішов працювати техніком у відділ ентомології Київської сільськогосподарської дослідної станції, під кер. І. Г. Підоплічка¹. У 1931 р. після ліквідації Станції отримав тимчасову роботу в заповіднику «Конча-Заспа»; восени того ж 1931 року брав участь в експедиції АН у районі Дніпробуду, як орнітолог.

Рис. 1. Борис Попов. Зображення на основі фото в статті І. Г. Підоплічка (1952), редаговане; бл. 1936–1940 рр.

¹ Цьому сприяло перебуванню у 1927–1930 рр. юннатом Педбіостанції (автобіографія).

У 1932 р. поступив на роботу в НДІ ґрунтознавства техніком-ботаніком (інвентаризація земель у Золотоноші), а наступного 1933 р. — в НДІ плодОВО-ЯГІДНОГО господарства орнітологом (приваблювання птахів, Китаїв). Врешті, 1935 р. поступив на 4 курс робфаку КДУ, який закінчив 1936 р. без відриву від роботи, після чого поступив на біофак Київського університету.

3 весни 1936 р. (24.03) почався академічний період — дослідник отримав роботу в Зоологічному музеї Зообіну ВУАН¹, як лаборант по хребетних, а з 15.12.1937 — як м.н.с.² З початком війни призваний на фронт. Як боєць, був прикріплений до «штабу 4 с.д.» [стрілецької дивізії], брав участь в обороні Бахмутського шляху. Загинув 20.01.1942 р. біля х. Довгий «Кагановичського» [Попаснянського] району, похований у братській могилі.

Ключові доробки в галузі теріології

Перші зоологічні дослідження Борис Попов провів 1931 р., коли отримав роботу в заповіднику «Конча-Заспа», а восени того ж року брав участь в експедиції АН в районі Дніпробуду, вже як орнітолог. У тогочасному доробку дослідника з'явилися дві статті — і про Конча-Заспу з описом живлення сипухи, що містить величезну кількість важливих теріологічних даних (Попов 1932), і про орнітофауну Дніпробуду (1937).

Протягом 1931–1941 рр. (а надто 1936–1941) дослідник зібрав унікальні матеріали й опублікував низку важливих теріологічних статей, серед яких: «Мала рясоніжка на Київщині» (1931), «Мамаліологічні нотатки» з двома частинами — «I. Поширення Лейслерової вечерниці (*Nyctalus leisleri* Kuhl, Chiroptera) в УСРР» та «II. Знахідка лісової мишівки (*Sicista montana* Mehely) в межах УСРР» (Попов 1936), «До питання про географічне поширення деяких дрібних ссавців в УРСР» (рос.) (Попов 1939), «О сезонных миграциях летучих мышей» (рос.) (Попов 1941a) і одну з найбільш фундаментальних фауністичних праць того часу — «Матеріали до фауни ссавців заповідника Гористе і його околиць» (Попов 1941b).

З 1940 р. він зацікавився історією фауни УРСР і почав працювати у відділі палеозоології Інституту зоології АН УРСР, провів ряд палеонтологічних розкопок у Херсонській і Запорізькій областях, брав участь в обробці пліоценової фауни з відкладів р. Кучургана і в одеських катакомбах.»

Доробки дослідника щодо кажанів неодноразово відзначені колегами. З приводу рукопису Б. Попова В. Абеленцев в огляді кажанів Закарпаття (1950) писав так: «За останні роки Інститутом зоології АН УРСР зібрано нові матеріали з поширення рукокрилих в Україні. У цьому відношенні ми особливо зобов'язані дослідженням ... Бориса Михайловича Попова.... Ці матеріали

¹ У лютому 1936 року ВУАН перейменували в АН УСРР.

² Бориса Попова взяли по суті на місце П. Крижова (див. нарис): є рекомендація на призначення, підписана в.о. зав. відділом фауністики ЗБІ АН УРСР Б. І. Більським.

увійшли в цінну монографічну працю Б. М. Попова «Рукокрилі (Chiroptera) УРСР та прилеглих місцевостей» Можна лише пошкодувати, що ця робота досі не опублікована.». Врешті, ідея такої публікації була зреалізована у форматі «Фауни України» (Абеленцев & Попов 1956). По суті, Борис Попов став першим автором першого випуску цієї монографічної серії.

Важливо окремо відмітити внесок дослідника в накопичення теріологічних колекцій. У базі даних автора є записи про знахідки 214 екз. 32 видів ссавців (переважно гризунів та кажанів в ННПМ), зроблених Б. Поповим протягом 1931–1941 рр. (Загороднюк 2013).

Із примітних фактів, окрім серійних зборів умовно звичайних видів в умовно типових місцях, відзначимо серії, що розширюють уявлення про географію досліджень та об'єкти уваги (за: Загороднюк 2013): • широка географія поїздок по Криму (06–07.1938, з В. Антоновичем, кажани, гризуни); • дослідження міграційної хвилі лісових кажанів в Асканії-Нова (20.09.1938, знахідки *Nyctalus leisleri* та *lasiopterus*); • масштабна експедиція у західні області 09–10.1940 (спільно з В. Антоновичем: кажани, гризуни, кроти); • зимові виїзди на Донбас (Волноваха, Куп'янськ, 12.1937, зразки *Micromys*, *Mus*); • поїздка в Азію (*Mus musculus*: 2 екз., Туркменістан, Тахта-Базар, 7.08.1929; *Rhombomys opimus*: 1 екз., Ташкентська обл., Бекабад, 4.08.1929).

Автору відомо лише 10 публікацій дослідника, проте всі вони часто цитовані. Наприклад, розділ «Рукокрилі» у «Фауні України» (1956) має 131 цитування, а той самий випуск в цілому — ще 80 цитувань; на третьому місці — стаття про сезонні міграції кажанів (1941).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Цікавився Борис Михайлович і птахами; наприклад, у нього була згадана вище стаття 1932 р. «Сипуха та її їжа в заповіднику Конча-Заспа» (Попов 1932) та стаття у «Збірнику праць зоологічного музею» за 1937 р. «Матеріали до орнітофауни порожистої частини р. Дніпра».

Серед невідомих сторінок біографії є й гіпотеза автора про те, що його «померлий від сухоти» батько насправді був репресованим (а згодом славнозвісним) ботаніком Михайлом Поповим. Власне, така гіпотеза дозволяє пояснити й особливе опікування Б. Попова з І. Підоплічком.

Попов у червні 1941 р. пішов добровольцем на фронт і загинув у боях на Бахмутському шляху, на підступах до Луганська, під хут. Довге (Підоплічко 1952)¹. У холі III поверху ННПМ є пам'ятна дошка з іменами загиблих на фронтах Другої світової війни, серед них є й запис «Б. М. Попов». Навесні 2009 р. автор спільно з М. Коробченко та С. Заїкою знайшли місце поховання бійця, де до 100-ліття з дня народження дослідника (2013) планувалося пос-

¹ Похоронка була на ім'я матері Катерини Іванівни (Київ); окрім того, у 1950-х рр. (архіві Підоплічка) було листування з сестрою (Ростов).

тавити пам'ятний знак першому автору першого випуску «Фауни України», проте подальші події в регіоні зашкодили цим планам.

Про дослідника є згадка в огляді Б. Мапзурмовича історії зоологічних досліджень в Україні (1972). Його пам'яті присвячено статті Підоплічко (1952) й автора (Загороднюк 2001). Про нього створено сторінку на сайті Українського теріологічного товариства (<https://bit.ly/3hd2pFG>, 19.03.2008), створено профіль дослідника в Гугл-Академії (<https://bit.ly/35jSA64>, $h = 7$) і представлено розвідку щодо зібраних ним колекцій (Загороднюк 3013).

Література

- Абелєнцев, В. І., Б. М. Попов. 1956. Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera. В кн.: Підоплічко, І. Г. (ред.). *Фауна України. Том 1: Ссавці, випуск 1*. Вид-во АН УРСР, Київ, 229–446.
- Загороднюк, І. 2001. Б. М. Попов та початки хіроптерології в Україні. В кн.: *Міграційний статус кажанів в Україні*. Українське теріологічне товариство, Київ, 173 (Серія: Novitates Theriologicae; Pars 6).
- Загороднюк, І. В. 2013. Зоологічні колекції як джерело біографічної інформації: до історії досліджень Анатолія Аргіропула та Бориса Попова. *Практичні питання природничої музеології*. ННПМ НАН України, Київ, 15–16. ISBN 978-966-02-7001-5.
- Підоплічко, І. Г. 1952. Пам'яті Б. М. Попова (до 10-річчя з дня смерті). *Збірник праць зоологічного музею*, **25**: 96–97.
- Попов, Б. М. 1932. Сипуха та її їжа в заповіднику Конча-Заспа. В кн.: *Матеріали до порайонного вивчення дрібних звірів та птахів, що ними живляться; випуск 1*. Київ, 81–91.
- Попов, Б. М. 1936. Мамаліологічні нотатки. 1. Поширення Лейслерової вечерниці (*Nyctalus leisleri* Kuhl, Chiroptera) в УСРР. II. Знахідка лісової мишівки (*Sicista montana* Mehely) в межах УСРР. *Збірник праць Зоологічного музею*, **18**: 191–196.
- Попов, Б. М. 1939. К вопросу о географическом распространении некоторых мелких млекопитающих в УССР. *Зоологический журнал*, **18** (2): 331–335.
- Попов, Б. М. 1941a. О сезонных миграциях летучих мышей. *Природа*, № 2: 87–90.
- Попов, Б. М. 1941b. Матеріали до фауни ссавців заповідника Гористе і його околиць. *Природа заповідника АН УРСР Гористе. Випуск 1*. Під ред. М. Г. Холодного. Київ, 27–40.

ЗАГОРДНЮК, І. БОРИС ПОПОВ — теріолог, фауніст, колектор, дослідник кажанів України. — Нарис про одного з найяскравіших академічних теріологів України довоєнного часу — Бориса Михайловича Попова (1913–1942). Дослідник пройшов складний час професійного пошуку і тільки з кінця 1936 р. отримав посаду науковця Зоологічного музею ВУАН. За дуже короткий період (фактично тільки 5,5 років) дослідник провів значну кількість польових досліджень, зібрав унікальні колекційні матеріали й низку важливих польових спостережень, що стало основою підготовки низки праць, широко цитованих і дотепер. Особливого значення набула його праця «Рукокрилі України...», написана автором перед війною й опублікована його колегами 1956 р.